

ФІНАНСОВІ ЗАСАДИ ПЕРШОЇ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ГЕТЬМАНА П. ОРЛИКА

Голубка С.М.

Аналізуються основні фінансові засади українського державотворення доби Гетьманщини, що відображені в першій Конституції України гетьмана Пилипа Орлика. Акцентується увага на їх значенні та важливості при вивченні фінансової україніки загалом та української фінансової думки зокрема.

Ключові слова: фінансові засади українського державотворення, доба Гетьманщини, Конституція Пилипа Орлика, фінансова україніка, українська фінансова думка.

ВСТУП

Яскравою сторінкою історичного процесу українського державотворення є доба —Гетьманщини. Державницькі засади, які при ній відбувалися, зокрема: наявність власних збройних сил, налагодження міжнародних зв'язків, формування фінансової та податкової систем свідчило про те, що: «Гетьманщина — се одинока часть України, де український народ найдовше жив у виробленім ним самим державно-автономічним устрою, а через те саме жив і найповніше своїм національно-культурним життем... власне дякуючи довшому, чим деінде, існуванню державно-автономічної окремішности в масі могло сильніше укорінитися почування національно-культурної окремішности, так що могло переховатися через пізніші безпросвітні часи аж до порога XIX ст. і послужити зародком національного відродження» [3].

Особливо ці слова підтверджує Конституція П.Орлика, завдяки якій ми можемо переконатися, що Україна свого часу була одним з фарваторів розвитку європейського зразка. «Уперше в Європі було вироблено реальну модель вільної незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу й самовизначення, модель, що базувалася на незаних досі демократичних засадах суспільного життя» [2, с.183].

Правдивість таких тверджень надають порівняльні історичні дані, які вказують, що Конституція Пилипа Орлика на 77 років випередила Конституцію США і на 81 рік – Конституцію Франції. Значно пізніше з'явилась Конституція у Польщі та Іспанії. Фундаментом для них стали саме статті «Пактів» П. Орлика [9].

Вперше в Європі Конституція П. Орлика започатковувала поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову [4]. Зустрічається твердження, що Конституцію України гетьмана П. Орлика, одразу по її прийняттю, визнали уряди Швеції і Туреччини [6], що засвідчує міжнародну вагомість і значущість українського питання та ролі й місця України на зовнішній арені.

Конституція П.Орлика була «вищим проявом демократичних прагнень українського народу» [5, с.163]. Гуманістичні ідеї Конституції висувалися саме в той час, коли навкруги відбувалися процеси творення національних держав та закладалися основи їх національного добробуту.

Проблемам історико-економічного життя доби Гетьманщини, а також постаті Пилипа Орлика та його Конституції значну увагу присвятили такі українські науковці, як: М. Грушевський, В. Андрущенко, В. Антонович, О. Бойко, Д. Дорошенко, В.Дрібниця, С.Злупко, П.Музиченко, Ю. Сливка, В. Федосов, Д. Яворницький, М. Костомаров та багато інших.

Разом з тим, в наш час недостатньо широко висвітлюються питання еволюційного поступу фінансового господарства на українських землях, зокрема, бракує досліджень присвячених фінансовій спадщині доби Гетьманщини, функціонуванню фінансової україніки та української фінансової думки. Все це спонукає до наукового осмислення ролі і значення державних фінансів, актуалізує тему статті та дозволяє зробити висновок про її необхідність і своєчасність.

Метою даної роботи є прагнення автора дослідити джерельну базу фінансової україніки та показати через призму історичних процесів українського державотворення виникнення і розвиток національної фінансової культури.

Визначена мета зумовила постановку та розв'язання наступних дослідницьких завдань: провести аналіз одного із першоджерел української фінансової та правової думки - Конституції П.Орлика, а також висвітлити процеси державотворення на українських землях, які відбувалися в унісон з тогочасними національними державотворчими початками, що відбувалися у світі.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Видатною пам'яткою та потужним джерелом української фінансової та правової думки є Конституція П.Орлика.

Суттєвою її ознакою є те, що в ній приділена велика увага до фінансових та соціально-економічних проблем української державності доби Гетьманщини, які стояли на порядку денному. Їх вирішення планувалося здійснити «по визволенні нашої Вітчизни з московського ярма, коли у ній нарешті запанує мир по нинішнім лихолітті, найясніший гетьман повинен у всіх підвладних йому містах запровадити такий лад, щоб народ не пригнічувався недоречними повинностями в міру поліпшення стану держави».

Особливої уваги в процесах українського державотворення цього періоду заслуговують питання національних фінансів та джерела їх висвітлення, насамперед законодавчі.

Серед визначальних законодавчих джерел українського фінансотворення доби Гетьманщини є якраз перша Конституція України «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького» гетьмана Пилипа Орлика. В ній закладені не тільки соціально-гуманні засади українського державотворення, але й фінансово-економічне підґрунтя їх реалізації.

Окрім основних положень Конституції, що мали загальнодержавне значення, в яких йшлося про формування та функціонування державного устрою України, у ній приділялась велика увага також соціальному становищу міщан, селян та козаків – «людей убогих» [8, с.163].

Значна частина Конституції безпосередньо приділена висвітленню та рекомендаціям щодо фінансово-економічних питань (пп. 9-12, пп.14-16) [9], які умовно можна виділити у відповідну структуру:

- загальнодержавні питання;
- права і обов'язки гетьмана у фінансовій сфері;
- обов'язки полкових підскарбіїв;
- відношення до податків.

У цих пактах наголошувалось на дотриманні чіткої ієрархії та традицій у фінансовій сфері. Зокрема, йдеться про те, що у війську Запорозькому були генеральні підскарбії, «... які обиралися за рішенням гетьмановим і згодою загалу» і завідували військовою скарбницею, млинами, повітовими виплатами, усіма військовими доходами, «обертаючи їх на громадські потреби, а не на власний зиск» з волі й схвалення гетьмана. При цьому, маючи повноту влади, гетьман не повинен був мати «жодного права і не зазіхати ані на військовий скарб, ані на надходження до військової скарбниці» та не використовувати їх «на власну користь, а вдовольнитися власними чиншами і доходами, передбаченими для гетьманської особи й булави». Тобто, точно встановлювалось, якими прибутками міг користуватися гетьман [8, с.163].

Іншими словами, було законодавчо затверджено порядок використання гетьманом надходжень до скарбниці, а також застережено про недопустимість їх витрат не за призначенням.

Відання фінансових справ було покладено на окрему посадову особу –Генерального підскарбія, який повинен був обиратися як підручний гетьмана і мав постійно перебувати у гетьманській резиденції. Йому підпорядковувались полкові підскарбії обох станів – козаків і посполитих, які «повинні відати полковими і цивільними прибутками і посполитими податками, заопікуватися ними і видатками та щороку звітуватись про свою діяльність». Вони здійснювали «нагляд у їхніх полках за належними до військової скарбниці прибутками» та передавали їх під опіку генерального підскарбія. Крім того «панам полковникам рівно ж не пристало бути причетними до полкових коштів, а мусять удовольнитися доходами і пільгами своїх посад».

Зазначалося також, що ясновельможний гетьман «має недремно пильнувати і докладати особливого старання, щоб простим козакам і посполитим не чинилось надмірних утисків, спустошливих поборів і здирств».

Полковники, сотники і отамани не повинні чинити «над ними насильства захопленням ґрунтів чи примусом до невігідного їх продажу і не конфісковувати за будь-яку провину усе майно — рухоме і нерухоме», а також «козаків не увільняти від служби заради приватних доручень» тощо.

Особливої уваги заслуговує ідея, де йдеться про недопустимість таких шкідливих явищ, як хабарництво і жадоба до власного накопичення за рахунок утиску і грабунку «бідного посполитого люду». Саме тому було суворо постановлено, щоб «гетьман не лакомився на жодні подарунки чи обіцянки і нікому не доручав полковничої булави». Також було визначено відношення до жінок, вдів та дітей козаків, що приймали участь у військових походах, які не повинні притягатися «до виконання жодних повинностей ані до громадських робіт, які входять в обов'язки посполитих, та щоб не обкладалися повітовими податками, — погоджено і затверджено».

Окремо в Конституції говориться про недопущення утисків та обтяжливих податків в українських містах і селах, не зважаючи на порідшання людності, яка «зобов'язана без жодних пільг справляти ті самі повинності, які виконувалися раніше з допомогою отих відторгнутих і переданих іншим власникам поселень». Висловлювалось побажання, що коли запанує мир, тобто припиняться військові дії і Україна стане самостійною, повинен бути «призначений і проведений спеціально визначеними для того комісарами генеральний перепис усіх громадських маєтностей, що ними наділені державці». На основі цього перепису Генеральна рада мала визначити у присутності гетьмана «хто має право, а хто не повинен користуватися угіддями і маєтностями Війська, а також — які податки зобов'язані сплачувати та який послух мають виявляти піддані посесорам».

Крім того, пропонувалось впорядкувати організаційні витрати місцевих коштів. Зокрема, у громаді кожного міста пропонувалось «обрати і привести до присяги підскарбія, підлеглого полковому підскарбію, який би мав під

своєю орудою і опікою усі військові прибутки і видатки та правдиво вносив їх у облікові книги. Якщо по щорічному обрахунку тих видатків буде він поміченим у боргах і незаконних розтратах, — то їх слід відшкодувати з власних коштів того підскарб'я, щоб повернути місту». Щодо організації ефективного витрачання коштів, то пропонувалось «вносити в облікові книги лише ті випадки, що пов'язані з поїздками у конкретній справі: хто з чією подорожною відбував подорож та якими вигодами користувався».

Одним з головних завдань гетьмана згідно Конституції повинно було стати впорядкування повинностей. Відмічалось, що козаки нерідко «захищають заможніших селян від міських і сільських повинностей, приймаючи їх у підсусідки, а маєтніші купці, чванячись і гетьманськими універсалами і покровительною прихильністю полковників, уникають громадських повинностей, до яких зобов'язані, й відмовляються підсобити нужденному постпільству», тому гетьман повинен «заборонити надалі надавати їм заступництва».

Особлива увага зверталась на «неправомірну поведінку подорожніх, «які кудись прямують чи повертаються, а також узвичасні протиправні повинності надавати підводи, супровід і вшанувати дарами», а також на те, «що сила-силенна чужинців і місцевого люду усіх станів і посад пускаються у довгу подорож роксоланськими (назва Роксолана-Роксоланія в географічному значенні — це одна з найстаріших назв української землі [10] містами і селами обох берегів Дніпра чи то у військових, чи у своїх приватних справах, а не раз їдуть, виконуючи перше-ліпше доручення, й особисті слуги не лише гетьмана, але й генеральних старшин, полковників, сотників і значних товаришів, а надто й вищого духовенства». Такі мандрівники примушували «городових і сільських отаманів справляти собі невластиві почесні: підносити дари й забезпечувати харч, напої, транспорт, супровід і варту». Відмічається, що «слуги чинять безсовісні здирства, вимагаючи без кінцевої потреби незліченну кількість підвід з кінями», а також змушують урядовців «власкавити їх грошовими дарами. А поміж генеральними старшинами, полковниками й іншими зверхниками, світськими і духовного стану, повелось змушувати городових отаманів лагодити за громадський кошт свої карети, а також справляти для слуг різноманітний одяг».

Давалась настанова про необхідність запровадження гетьманом у всіх підвладних йому містах такого ладу, «щоб народ не пригнічувався недоречними повинностями в міру поліпшення стану держави».

Саме у наведенні порядку і посиленні відповідальності за додержанням законності використання військових прибутків у кожному місті необхідно під присягою обрати свого підскарб'я, який «мав під своєю орудою і опікою усі військові прибутки і видатки і правдиво вносив їх у облікові книги».

Особливо цікавим є те, що в статтях Конституції звернута увага гетьмана на те, щоб він створив належні умови для життя, бо за інших умов люди будуть залишати свої домівки і як правило емігруватимуть «до чужих країв за межі рідної землі».

Також йдеться про скасування і відмову від обтяжливої для народу орендної плати, військові постої: «компанійським і сердюцьким полкам та на інші військові видатки, вважається всією людністю роксоланською — козаками і посполитими — надто обтяжливою, а постій компанійців і сердюків — нестерпною завадою». Слід сказати, що комплектування компанійських і сердюцьких полків здійснювалося за державні гроші. За вірну службу вони діставали від гетьманів грошову винагороду (талери, злоті, леви), багаті дарунки, тканину (лудан, сукно), хутра, млини, землі, їм належали тяглі люди, села й хутори. Грошове утримання — це лише частина державних витрат, служиві діставали від гетьманського правління також продуктові порції (харчі), а компанійці ще й фураж (рації). Запаси на виплату порцій та рацій, що узагальнено називалися «стаціями», створювалися за рахунок натуральних поборів з міщан та селян Лівобережної України [7]. Генеральна рада повинна була вирішити джерела поповнення і відновлення занепалої військової скарбниці для проведення воєнних дій, а також визначити яку «кількість кінного і пішого війська доцільно залишити по завершенні війни при боці найяснішого гетьмана для військової служби», відповідно на основі цього можна було і внормувати витрати.

У Конституції звертається особлива увага на те, щоб орендарі та ярмаркові комісари не переслідували убогий люд незвиклими і непомірними здирствами. «Через ті утиски убогому чоловікові незмога й приступити до ярмарку, аби продати яку дрібницю для порятунку від нужди... А як трапиться попастися на якійсь дрібній провині, то вже оберуть оті ярмаркові комісари до нитки». Тому пропонується стягати мито «до військової скарбниці з ввозу і вивозу лише певних товарів і лише в точно визначеному універсалами розмірі, не вимагаючи від купців нічого зайвого і не чинячи ані найменшого здирства вірним убогим людям». Зазначається, що на ярмарках не повинні стягувати мито з убогих людей, котрі пропонують свої товари аби лиш підтримати життєздатність своїх сімей та «аби щось дешево продати чи прикупити для власних потреб...». В підсумку йдеться, що «за всім тим нехай ясновельможний гетьман проникливо слідкує, використовуючи з належним старанням свою владу» [9].

Отже, коротко проаналізувавши зміст основного джерела фінансового націознавства доби Гетьманщини, можна зробити відповідні висновки:

- на сучасному етапі дедалі більше актуалізується важливе питання висвітлення основних джерел української фінансової думки та фінансової україніки загалом, що дає більш глибоке розуміння характеру фінансово-економічного та правового мислення наших пращурів. До того ж, це пояснюється високим рівнем освіченості українців і давніми, ще починаючи від Київської Русі-України демократичними традиціями.

- індикатором розвитку національної економіки та одним з основних стрижнів державотворення, є фінанси. Тому в Конституції у восьми статтях з шістнадцяти висвітлюються фінансово-економічні питання;

- статті Конституції П. Орлика, є вагомим джерелом культури національного фінансознавства, де відображено державотворчу ментальність та підкреслено її традиційний потяг до самостійності, самоповаги та гуманності.

Слід визнати, що саме аналіз правових відносин і, зокрема законодавчих актів, які регулюють фінансові взаємини та визначають форми і методи мобілізації фінансових ресурсів, є одним із основних прийомів дослідницької роботи, що підтверджує викладений у статті матеріал.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В.Л. Запорозька Січ як український феномен / В.Л. Андрущенко, В.М. Федосов. – К. : Вид-во "Заповіт", 1995. – 173 с.
2. Бойко О.Д. Історія України: Посібник – К.: «Академвидав», 2003. – 656 с.
3. Гетьманщина як центральне явище української історії. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://aistor.do.am/publ/getmanshhina_jak_centralne_javishhe_ukrajinskoji_istoriji/1-1-0-798
4. Дрібниця В.О. Історія України. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://eduknigi.com/istor_view.php?id=427
5. Історія України / Відп. Ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Вид. 3-тє, перероб. І доп. – Львів: Світ, 2002. – 520 с.
6. Конституція П.Орлика та її значення [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ukrreferat.com/index.php?referat=33871&pg=3>
7. Лівобережне козацьке військо доби Руїни [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://ua.coolreferat.com>
8. Музиченко П. Історія держави і права України: Навч. Посіб. – 6-те вид., перероб. І доп. – К.: Знання, 2007. – 471 с.
9. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика 1710 року. Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.kozak-sirko.org.ua/pages.php?id=355>
10. Роксолани [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.infoukes.com/newpathway/44-2011-Page-12-1.html>

Голубка Степан Михайлович, к.е.н., доцент, Міністерство фінансів України, тел. 0671916543, e-mail: holubkas@ukr.net